

AMUDARYO HOZIRGI DELTASI RELYEF STRUKTURASINI TADQIQ QILISHDA RELYEF PLASTIKASI USULINING O‘RNI

Xakimov Olimjon Nematovich

Angren shahar ixtisoslashtirilgan

maktabi o‘qituvchisi

khakimov_olimjon@mail.ru

Delta geotizimlarining strukturali tahlil zamonaviy ilmiy bilishning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Bu tadqiqotlarning shu qadar ilmiy ahamiyatga aylanib borishida struktura kategoriyasining va ta‘limotining mohiyati katta rol o‘ynaydi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, zamonaviy fanlarning bu kategoriyaga va ta‘limotiga bo‘lgan talabidan kelib chiqqan holda, bu tushunchasiz obyektlarni har tomonlama tadqiq qilish, tadqiqotning muvaffaqiyatlarini amaliyotga tadbiq qilish mumkin emas. “Falsafa” qomusiy lug‘atida struktura tushunchasiga shunday ta‘rif beriladi: “Struktura – sistema tashkil topishining tuzilishi va ichki formasi, bu forma mazkur sistema elementlari o‘rtasidagi barqaror o‘zaro aloqalarning birligi sifatida yuzaga keladi” (Falsafa, Qomusiy lug‘at, 2004). Bunday olib qaraganda, strukturaning mazmuni tizimlarning tashkil etuvchi elementlarning bir-biri bilan o‘zaro aloqadorligida namoyon bo‘ladi.

Struktura ta‘limotida element kategoriyasi ham alohida o‘rinni egallaydi. Falsafa lug‘atida (1976) element tushunchasiga quyidagicha ta‘rif beriladi: “Materiyaning birlamchi zarralarini bildiruvchi tushuncha, moddiy olamdagi predmetlarning xilma-xilligi ana shu zarralarning turli xil qo‘shiluvidan, kombinatsiyalaridan tarkib topadi”. Boshqacha so‘z bilan aytganda, relyef plastikasidagi elementlarning (balandliklar va pastliklar) birikuvidan turli xil maydonga ega bo‘lgan havzalar (daryo, ko‘l, kollektor va boshqa suv obyektlarining havzalari) hosil bo‘ladi. B.Rasselning fikriga ko‘ra: “Struktura doimo munosabatni taqozo qiladi, oddiy sinf (bizning tushunchamiz bo‘yicha kartalardagi oddiy konturlar) shu xolicha strukturaga ega emas” [1]. Bir so‘z bilan aytganda, har bir obyektida munosabatlarning vujudga kelishi uchun elementlarning bo‘lishi shart. Elementlarning bir-biriga bo‘lgan munosabati obyektlarning strukturasi belgilab beradi. I.N.Stepanov B.Rasselning fikrini har tomonlama qo‘llagan holda V.R.Volobuyevning Ozarbayjon tabiiy meliorativ obyektlarini tadqiq qilishda tatbiq etgan relyef plastikasi usulini har tomonlama nazariy rivojlantiradi va amaliyotga keng qo‘llaydi. Relyef plastikasi kartalarida ko‘rsatilgan Yer yuzi elementlarining (balandliklar va pastliklar) o‘zaro munosabati obyektning strukturasi tashkil etadi [2,4].

“Relyef plastikasi” tushunchasi deyilganda, tanlangan masshtabdagi topografik kartalarni va aerokosmik suratlarini maxsus diqqat bilan tahlil qilish natijasida Yer yuzi tashqi tuzilishining va birikuvining aniqlanishi tushuniladi [1,4]. Relyef plastikasi usulining mohiyati topografik kartalarda hududdagi relyefning ikki asosiy elementlarini, ya’ni nisbiy balandliklarni va pastliklarni tizimli ifoda etishni talab etadi. Relyef plastikasi kartalarida balandliklarning va pastliklarning o‘zaro birikuvi Yer yuzasining tabiiy naqshlarini hosil qilgan holda, suv ayirg‘ichlarni, ekspozitsiyalarni va eng pastqam joylarni aks ettiradi. Shu bilan bir qatorda, faqat relyef plastikasi kartalarida boshqa tematik kartalardan farq qilgan holda relyef tiplari emas, balki relyef strukturasi tasvirlangan bo‘ladi. Boshqacha so‘z bilan aytganda, har qanday relyefni to‘g‘ri ko‘rsata oladigan topografik kartalardagi gorizontol chiziqlar asosida balandliklar va pastliklar ifodalanadi.

Biz yirik masshtabli relyef plastikasi kartasining ijobiy roli haqida gapirib, shunday xulosaga kelamiz, ya’ni yirik masshtabli topografik kartalar (1:25000) asosida tuzilgan relyef plastikasi kartalari Amudaryo hozirgi deltasi relyefining haqiqiy strukturasi tadqiq qilish uchun har tomonlama ilmiy asos bo‘la oladi. Bir so‘z bilan aytganda, yirik masshtabli relyef plastikasi kartalari ilk bor 9 ta kichik deltalarni ajratishga imkon beradi, ya’ni G.V.Lopatin ajratgan Amudaryo hozirgi deltasidagi “tirik” va “avtomorf” qismlarini har tomonlama tadqiq qilish uchun yirik masshtabli relyef plastikasi kartalari asosdir. Men o‘zimning tadqiqotlarimda I.N.Stepanov asos solgan “Relyef plastikasi ta’limoti” ni rivojlantirgan holda shunday xulosaga keldim: “Delta sharoitida yer usti suv oqimining faoliyati natijasida vujudga kelgan daraxtsimon strukturadagi elementlarning (balandliklar va pastliklar) bir-biriga bo‘lgan munosabatini va aloqadorligini tadqiq qilishda relyef plastikasi usulining cheksiz rol o‘ynashi hech kimda shubha tug‘dirmasligi kerak”. Bunday olib qaraganda, relyef plastikasi kartasida ko‘rsatilgan balandliklar va pastliklar barcha hududlarda mavjud bo‘lib, bu kartalarni yaratishda topografik kartalarning asos qilib olinishi bejiz emas, ya’ni daladagi barcha tadqiqotlar topografik kartalar asosida olib boriladi va borilishi lozim. Bu yerda shuni alohida ta’kidlash lozimki, topografik kartalarda tabiatda va jamiyatda mavjud bo‘lgan barcha tabiiy obyektlar hamda iqtisodiy tarmoqlar aniq ko‘rsatiladi, ya’ni topografik kartalarning sifati mamlakat taraqqiyoti bosqichini aniq ifodalaydi. Qisqa qilib aytganda, relyef plastikasi kartalarida relyefning “rasmlari” va strukturasi aniq tasvirlanadi.

Biz relyef strukturasi tadqiq qilish deganda, delta sharoitida yer usti suv oqimining faoliyati natijasida vujudga kelgan kichik deltalarni hamda ularning

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

daraxtsimon shaklini o‘rganishni tushunamiz. Boshqacha so‘z bilan aytganda, yer usti suv oqimining ishi natijasida delta geotizimlarida faqat daraxtsimon relyef strukturalari hosil bo‘ladi. Biz o‘z tadqiqotlarimizni eng avvalambor yirik topografik kartalar (1:25000) asosida tuzilgan relyef plastikasi kartalarini tahlil qilishdan boshlaymiz va buning natijasida ilgari fanga noma‘lum bo‘lgan har bir kichik deltalarning barchasi garchi daraxtsimon strukturaga ega bo‘lsa ham, ammo ular bir-biridan ichki tuzilishi bo‘yicha keskin farq qiladi. Kichik deltalarning ichki tuzilishi bo‘yicha bir-biridan farq qilishi albatta ularning tabiiy-meliorativ sharoitiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir etadi.

Agar biz relyef strukturasi va tabaqalanishini tadqiq qilishda relyef plastikasi usulini qo‘llaydigan bo‘lsak, u bir tomondan falsafa fanidagi struktura ta‘limoti va uning tabiiy geografiya fanida qo‘llanilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan esa relyef strukturasi vujudga kelishiga sabab bo‘luvchi yer usti suv oqimining geografik rolga alohida e‘tibor beramiz. Bu o‘rinda mashhur gidrolog olim S.D.Muraveyskiyning 1948 yilda yozgan nazariy maqolasini, ya‘ni “Geografik komplekslarning vujudga kelishida geografik omillarning roli” asarini eslatib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha so‘z bilan aytganda, olim geografik komplekslarning vujudga kelishida yer usti suv oqimlariga katta ahamiyat berib, uning rolini quyidagicha ta‘riflaydi: “Transportsiz, ko‘chib yurishsiz harakatning bo‘lishi mumkin emas, o‘zaro aloqadorlikning, o‘zaro ta‘sirning bo‘lishi mumkin emas. Transportning mana shu muhim roli, Yer yuzasida moddalarning ko‘chib yurishi birinchi navbatda va asosan yer usti suv oqimi jarayonining zimmasiga tushadi”. Qisqa qilib aytganda, delta sharoitida ham agar yer usti suv oqimi o‘zining transport rolini bajarmaganda edi, delta geotizimi ham hosil bo‘lmagan bo‘lard, ya‘ni bu yerda yer usti suv oqimining rolini Amudaryo va uning tarmoqlari o‘ynagan.

Barcha fanlardagi kabi, tabiiy geografiyada ham eng kichik birliklarni tabiatda ajratishga va uni tadqiq qilishga katta e‘tibor berganlar. Misol uchun, tabiiy geografiya fanida turli olimlarning fikrlari bo‘yicha eng kichik birliklar “fatsiya”, “mikrolandshaft”, “biogeotsenoz”, “elementar landshaft” va boshqalar hisoblanganlar. Boshqacha aytganda, ana shu kichik birliklar elementlar bo‘lib, ularning yig‘indisi tizimni, ya‘ni obyektini tashkil qilganlar. XIX asrning mashhur tabiatshunos olimi F.A.Sludskiy tabiatdagi hodisani tadqiq qilishning asosiy maqsadi haqidagi shunday deb yozadi: “Murakkab hodisani oddiy elementlarga sindirish, uning mana shu elementlardan tashkil topganligini ko‘rsatish – tabiatshunos uchun hodisani tushuntirishning asosini tashkil topmog‘i kerak”.

Biz ham olimning fikrlarini har tomonlama qo'llab quvvatlagan holda, Amudaryo hozirgi deltasida ilk bor relyef plastikasi kartasida kichik deltalarni ajratdik. Bizga ma'lumki, delta sharoitida daryo bir necha tarmoqlarga bo'linib ketadi va suv havzalariga quyiladi. Bizning eng katta yutuqlarimizdan biri shundaki, relyef plastikasi kartalarini yirik masshtabli (1:25000) topografik kartalarda tuzganimiz bo'ldi. Boshqacha so'z bilan aytganda, agar biz relyef plastikasi kartalarini masshtabi 1:50000 bo'lgan topografik kartalarda tuzganda edi, bu kichik deltalar ajratilmagan bo'lardi, ya'ni masshtabi 1:50000 bo'lgan topografik kartalarda gorizontallar juda kam uchraydi. Ana shuning uchun ham biz masshtabi 1:25000 bo'lgan topografik kartalardan foydalandik, ya'ni bu topografik kartalarda gorizontallar har 2,5 m dan o'tganligi sababli biz deltaning haqiqiy relyef strukturasi ko'rsata oldik. Bir so'z bilan aytganda, yaratilgan relyef plastikasi kartalarining masshtabi yirik bo'lganligi uchun ilk bor Amudaryo hozirgi deltasida 9 ta kichik deltalarni ajratdik. Ajratilgan har bir kichik deltalar Amudaryoning tarmoqlari bilan bog'langan bo'lib, bu kartalarning amaliy ahamiyati yildan-yilga ortib boraveradi.

Relyefning strukturasi tadqiq qilishda shuni ta'kidlash joizki, falsafa fanidagi struktura ta'limoti va shu ta'limot asosida tabiiy geografiya fanidagi relyef strukturasi tahlil qiladigan relyef plastikasi usulining nazariyasi alohida o'ringa ega. Struktura ta'limotiga asoslangan holda relyef plastikasi usulini qo'llashning asosiy bosqichlari har tomonlama aniq ko'rsatilgan. Boshqacha so'z bilan aytganda, obyektning relyef strukturasi tadqiq qilishda elementlarning (balandliklar va pastliklar) bir-biriga bo'lgan munosabatini tadqiq qiladigan relyef plastikasi usulining nazariyasiga asoslanadi.

Adabiyotlar:

1. Анисимов И.Г. и др. Методика составления серии тематических среднемасштабных карт «Природно-мелиоративная и сельскохозяйственная оценка Среднего региона СССР». //Оценка природно-мелиоративных условий и прогноз их изменений. – Пушино: ОНТИ НЦБИ. 1977. – С. 23-93.
2. Волобуев В.Р. О научном анализе производственного опыта мелиорации засоленных земель Кура-Араксинской низменности. //Почвоведение. – 1987. -№7. – С. 86-100.
3. Лопатина Е.Б. Состояние и задачи разработки теории и методики оценки природных условий и ресурсов //Изв. АН ССР. –Сер. геогр. - 1970. -№4. –С. 45-54.
4. Степанов И.Н. Формы в мире почв.-М.: Наука, 1986.-192 с.
5. Фридланд В.М. Структура почвенного покрова. -М.: Мысль, 1972. -424 с.